

De Afscheiding van 1834 herdacht

G. J. SCHUTTE

Honderdzevenendertig hervormde lidmaten in het Groningse Ulrum, onder wie de pastor loci ds. Hendrik de Cock, ondertekenden op 14 oktober 1834 een Acte van Afscheiding of Wederkering. Daarin constateerden zij dat de Nederlandse Hervormde Kerk haar gereformeerde karakter, zoals vastgesteld op de Synode van Dordrecht 1618-1619, had verloren. Met de confessie (de drie Formulieren van Eenheid) strijdige leer werd toegelaten, de kerkelijke tucht werd niet gehandhaafd en een hiërarchische bestuursvorm (het Reglement van 1816) had de Dordtse Kerkorde vervangen. Daardoor zagen zij zich genoodzaakt het Hervormde kerkgenootschap te verlaten en de gereformeerde kerk te herstellen door terugkeer tot de Dordtse grondslagen.

Ondanks aanvankelijke vervolging en discriminatie vond deze 'revolte der fijnen' navolging. Binnen een jaar telden de Afgescheiden gemeenten een kleine 20.000 zielen. Toen een halve eeuw later, bij de Doleantie van 1886, een 200.000 mensen dr. A. Kuiper in een tweede exodus van orthodox gereformeerden uit de Hervormde kerk volgden, had het getal der Afgescheidenen eveneens reeds die hoogte bereikt. Zij waren, na aanvankelijke verdeeldheid en versplintering, sinds 1869 grotendeels herenigd in de Christelijke Gereformeerde Kerk. In 1892 vond een vereniging plaats van de uit de Doleantie voortgekomen Nederduitsch Gereformeerde kerken en de Christelijke Gereformeerden; slechts een klein deel van de laatstgenoemden liet zich ondermeer vanwege bezwaren tegen Kuypers dominante persoon en theologie, niet opnemen in het nieuwe verband van de Gereformeerde kerken in Nederland en leefde onder de oude naam voort¹.

Ter rechterzijde van genoemde kerkgenootschappen hadden zich sinds 1834, behalve diverse onafhankelijke lokale gezelschappen, de zogenaamde Ledeboeriaanse gemeenten en de Gereformeerde Gemeenten onder het Kruis ontwikkeld. Deze verenigden zich in 1907 grotendeels, onder leiding van de ook in politicus bekend geworden ds. G. H. Kersten, in de Gereformeerde Gemeenten (ter onderscheiding van de na een scheuring in 1953 ontstane Gereformeerde Gemeenten in Nederland sindsdien aangeduid als de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika)².

1 Ter completering zij opgemerkt dat in 1926 ten gevolge van de zogenaamde kwestie-dr. J. G. Geelkerken door uittreding uit de Gereformeerde Kerken de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband ontstonden; deze verenigden zich in 1946 met de Nederlandse Hervormde kerk. Een ander leergeschied leidde in 1944 tot een breuk binnen de Gereformeerde Kerken, waarbij een deel onder leiding van prof. dr. K. Schilder zich van door de synode opgelegde beslissingen vrijmaakte; zij handhaafden de naam Gereformeerde Kerken (om postale vergissingen te voorkomen aanvankelijk met de toevoeging 'onderhoudende art. 31 D(ordtse) K(erk) O(rde)', thans 'vrijgemaakt'); een conflict rond 1967 leidde tot het ontstaan van een tweede 'vrijgemaakt' kerkgenootschap, de Nederlandse Gereformeerde kerken.

2 Een beschrijving van de vereniging van 1907, inclusief een aantal documenten, en van de daarbij betrokken gemeenten en hun voorgangers, wordt gegeven in Van de Breevaart, *De vereniging van 1907* (zie voor volledige bibliografische gegevens van

Enkele kerken, die zich in 1907 afzijdig hielden, voegden zich in 1922 aaneen in het federatief verband der Oud-Gereformeerde Gemeenten³.

Zo ontwikkelde zich dus sinds 1834 naast de hervormde traditie — die tot dan op de kleine doopsgezinde, lutherse en remonstrants-gereformeerde kerkgenootschappen na protestants Nederland in zich verenigd had — een Afscheiden, gereformeerd kerk- en vroomheidstype. De gereformeerde wereld vertoont zelfs in de meest vereenvoudigde schematische weergave nog een ingewikkeld patroon van kerken, groepen en stromingen, ontstaan uit afscheidingen, herenigingen en nieuwe splitsingen. Zij kennen vrij grote verschillen in theologie en spiritualiteit, in organisatievorm en leiderschap, in traditie en sociale samenstelling. Maar ze tooien zich steeds met de al dan niet van pre- en suffixen voorziene naam gereformeerd en voeren alle hun stamboom tot 1834 terug. Van het religieuze veelstromenland dat Nederland is, vormen ze ondanks die onderlinge verschillen een karakteristiek en verhoudingsgewijs invloedrijk, duidelijk herkenbaar deel⁴.

I

Honderdvijftig jaar na dato is de Afscheiding van 1834 herdacht met een stortvloed publikaties van zowel populair als wetenschappelijk karakter. Die ruime aandacht verbaast niet voor een gebeurtenis die tot de honderd 'hoogtepunten' uit de geschiedenis van de Lage Landen gerekend wordt⁵. Ze vormt wel een duidelijke kanttekening bij een bekend wetenschappelijk standaardwerk over de Nederlandse geschiedenis, dat de Afscheiding geen vermelding waard acht⁶.

De omvang van de herdenkingsgolf getuigt overigens niet alleen van de belangstelling voor de Afscheiding en van de omvang van de groepen die zich op enigerlei wijze bij 1834 betrokken weten, ze weerspiegelt ook iets van de mentaliteit van deze laatste. Het christendom, dat tot in zijn meest fundamentele belijdenisuitspraken historische feiten en dateringen noemt, heeft altijd grote betekenis toegekend aan de geschiedenis die immers het verhaal van Gods weg met de mensheid bevat⁷. Geeft ook de bijbel zelf niet de aansporing: gedenk de voorgaande geslachten? Een oude en invloedrijke (populair)historiografische traditie getuigt van het besef van deze opdracht onder de gereformeerden in Nederland⁸. Kennis van de

ter recensie ontvangen publikaties de bibliografie aan het eind van dit artikel).

3 Ook de Vrij-Evangelische gemeenten hebben gedeeltelijk een Afscheidingsachtergrond.

4 Afscheiding en Doleantie voerden lang niet de gehele (gereformeerde) orthodoxie uit de NH Kerk; daarin bleven verscheidene groeperingen achter die op de naam gereformeerd prijs stellen — een deel daarvan (sinds 1906 in de Gereformeerde Bond in de NH Kerk verenigd) moet qua 'ligging' grotendeels aan de bevindelijke rechterflank van de gereformeerde gezindte gesitueerd worden.

5 *Spectrum Atlas van historische gebeurtenissen in de Lage Landen*. Samenstelling W. Velema (Utrecht-Antwerpen, 1985) 138-139.

6 E. H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam-Brussel, 1976).

7 H. Butterfield, *De god der geschiedenis* (Amsterdam, 1966).

8 De oude gereformeerde geschiedschrijving is in kaart gebracht door J. C. Breen, 'Gereformeerde populaire historiografie in de zeventiende en achttiende eeuw', *Christendom en historie* (Amsterdam, 1925) 213-242. Een studie van de negentiende-

gebeurtenissen en ontwikkelingen in het verleden is bovendien een vrijwel absolute voorwaarde om de verschillen en nuanceringen tussen de diverse stromingen en richtingen binnen de gereformeerde gezindte te kunnen verstaan.

Ook thans bestaat in gereformeerde kring nog steeds vrij veel aandacht voor het verleden, in het bijzonder uiteraard voor het eigen verleden. Dat die aandacht elementen bevat van een zoeken naar, bezinning op en soms ook justificatie van de eigen identiteit, spreekt vanzelf; dat didactiek en apologetiek vooral kansen krijgen in de populaire historiografie, eveneens.

Sommige van de recent verschenen boeken over de Afscheiding vertonen dergelijke kenmerken inderdaad. De auteurs ervan kiezen welbewust een plaats, ergens in de Afscheiden traditie. In een aantal gevallen mag men, gezien aard en doelstelling van de betreffende publikaties, uiteraard geen kritische distantie of scherpe ontleding verwachten. De onder de titel *De kruisdrager van Ulrum* uitgebrachte 'levensbeschrijving van ds. H. de Cock' in romanvorm is voor een eenvoudig, breed publiek bestemd en het boekje van H. Veldman voor het geschiedenisonderwijs op de christelijke basisscholen⁹. De op zich niet onverdienstelijke schets van Brummelkamp, een der vaders van de Afscheiding, is erg beknopt en pretendeert niet iets nieuws te brengen; het wil slechts 'het beeld voor de geest roepen van een man die mogelijkheden zag en zocht voor het evangelie' en daarmee 'hen inspireren die ook vandaag waarlijk gereformeerd willen zijn'¹⁰. Het boek van A. M. Lindeboom geeft meer op het heden dan op het verleden geconcentreerde 'overpeinzingen bij het honderdvijftigjarig jubileum van de Afscheiding'. De auteur, emeritus predikant van de Gereformeerde kerken, legt er welsprekend getuigenis in af van zijn verontrusting over de hedendaagse 'Samen op weg'-koers van die kerken, waarmee zij zijns inziens bezig zijn de Afscheiding letterlijk en geestelijk ongedaan te maken¹¹.

Ook de redacteurs van enkele specifiek historische herdenkingsbundels — de een afkomstig uit de Christelijke Gereformeerde kerken, de andere uit de Gereformeerde kerken (vrijgemaakt)¹² — erkennen in dankbare verbondenheid aan de Afscheiding in het bijzonder de aandacht te willen vestigen op die aspecten daarvan, die tot op de dag van vandaag actueel zijn. Dat deze overigens gedegen bundels zo nu en dan door de kerkelijke en theologische standpunten van de auteurs zijn gekleurd, verbaast niet. Opvallend zou men slechts kunnen noemen het door M. Drayer geschreven opstel 'De Afscheiding en '1892"', dat een defensief getoonzette herhaling bevat van

en twintigste-eeuwse populaire protestants-christelijke geschiedschrijving, ook in de vorm van schoolboeken en historische (jeugd)romans, ontbreekt.

9 Van Rijswijk, *De kruisdrager van Ulrum*; Veldman, *De Afscheiding van 1834*. Enkele oudere populaire publikaties over de Afscheiding werden rond 1984 herdrukt, zoals J. Kok, *Meister Alben en zijn zonen*; H. Algra, *Het wonder van de negentiende eeuw*; G. Kraan-van den Burg, *Brandende harten. De geschiedenis van Maurits en Suze van Hall*. Herdenkingsartikelen in diverse bladen en tijdschriften worden opgesomd in *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw*, XX. 10 Van 't Spijker, *Brummelkamp*.

11 Lindeboom, *Om de grondslagen*. Eveneens voornamelijk op hedendaagse bezinning gericht is de bundel *Denken over... de Afscheiding* (Den Haag, 1984) waaraan meewerkten L. J. Geluk, M. Golverdingen, J. Maasland, W. van 't Spijker en J. H. Velema.

12 Drayer en Van 't Spijker, *In trouw gescheiden*; Deddens en Kamphuis, *Afscheiding-wederkeer*.

de argumenten van dat deel der christelijke gereformeerden dat in 1892 afzijdig bleef van de vereniging met de Dolerenden 13.

De vastberaden keus voor een reeds bekend interpretatiepatroon sluit uiteraard met kennis van zaken geschreven bijdragen, ook over onvoldoende bekende maar interessante aspecten, niet uit. Te wijzen valt op de opstellen van T. Brienen over de nauwe band russen Afscheiding en de Nadere Reformatie¹⁴, van J. Wesseling over de in Afscheiden kring bekende figuur van de (niet theologisch opgeleide) oefenaar¹⁵ en van C. Trimp over de prediking en homiletiek van ds. S. van Velzen, een der eerste Afscheiden predikanten die als docent aan de Kamper Theologische School gedurende vele jaren grote invloed uitoefende¹⁶.

Degelijk en traditioneel zou men deze bundels kunnen noemen. Ze vertonen geen nieuwe benadering van het onderwerp, geen verrassende interpretaties. De aandacht voor de Afscheidingsbeweging is kerkhistorisch en theologisch van karakter. Hoewel enigszins pretentius en polemisch als 'een wetenschappelijke behandeling van het onderwerp' aangekondigd, kan de bundel *Aspecten van de Afscheiding* evenmin vernieuwend heten 17. Ze bevat goede, genuanceerde bijdragen van R. H. Bremmer (algemeen overzicht), W. van 't Spijker (dogmatische aspecten) en F. R. J. Knetsch (verhouding tot Réveil), alsook een studie over de sociale achtergrond van de eerste Utrechtse Afscheidenen (A. Graafhuis). Tot verrassingen leidt dit alles niet, en evenmin dat L. H. Mulder en P. R. D. Stokvis hun langzamerhand wel bekende ideeën over de sociaal-wetenschappelijke interpretatie van de Afscheiding, respectievelijk van de emigratie der Afscheidenen nog eens uiteenzetten 18.

Van het populaire seriewerk in magazine-vorm Crom, *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land* mag men uiteraard geen kritisch-wetenschappelijke benadering verwachten. Dit is echter in tweeërlei opzicht een aardig experiment: het trekt de in 1834 begonnen geschiedenis door tot de dag van vandaag, en het doet dat vooral met veel illustratiemateriaal, dat in welsprekendheid de tekstjes niet zelden evenaart. Door de gereformeerde wereld gedurende anderhalve eeuw te schetsen aan de hand van belangrijke momenten, aspecten en persoonlijkheden krijgt men een indruk van haar veelvormigheid en ontwikkeling, zij het dan wat van de buitenkant. De visuele benadering bewijst, evenals de in het Rijksmuseum Het Catharijnenconvent te Utrecht gehouden tentoonstelling¹⁹ 'Anderhalve eeuw Gereformeerden 1834-1984', dat weliswaar 'het geven van een beeld van een groepering bij wie het woord in hoge ere staat, niet eenvoudig' is²⁰, maar zeker ook niet onmogelijk. Aandachtige bestudering van gelaatsuitdrukking, houding en kleding van gerefor-

13 Drayer en Van 't Spijker, *In trouw gescheiden*, 121-148.

14 T. Brienen, 'Afscheiding en Nadere Reformatie', in: Drayer en Van 't Spijker, *In trouw gescheiden*, 103-120.'

15 J. Wesseling, 'De oefenaar in de kerken van de Afscheiding in de eerste jaren na 1834', in: Deddens en Kamphuis, *Afscheiding-wederkeer*, 181-194.

16 C. Trimp, 'S. van Velzen als prediker en homileet', in: Deddens en Kamphuis, *Afscheiding-wederkeer*, 223-242.

17 De Groot en Schram, *Aspecten*, 1.

18 L. H. Mulder, *Revolte der Fijnen. De Afscheiding van 1834 als sociaal conflict en sociale beweging* (Meppel, 1973); P. R. D. Stokvis, *De Nederlandse trek naar Amerika 1846-1847* (Leiden, 1977).

19 Zie de catalogus Zijp, *Anderhalve eeuw Gereformeerden 1834-1984*.

20 *Ibidem*, 4.

meerde leidlieden en die van hun op toogdagen verzamelde scharen volgelingen-mannenbroeders — die men zich stuk voor stuk eens moet voorstellen in zo'n typisch gereformeerde huiskamer uit de jaren 1930 ais op de tentoonstelling te beschouwen viel — verschaft minstens zoveel inzicht in de toenmalige gereformeerde wereld als de lectuur van een hele stapel boeken.

Het beste samenvattende overzicht van *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* biedt het aldus geheten boek²¹. De vroeg-negentiende-eeuwse samenleving (A. de Groot), de Hervormde kerk voor (J. Vree) en in reactie op 1834 (O. J. de Jong), de ontwikkeling van de Afscheiden kerken (P. N. Holtrop en J. van Gelderen) en de daar heersende theologische inzichten en spiritualiteit (W. van 't Spijker) worden er overzichtelijk in beschreven. Door de Afscheiding als kerkelijke beweging, als religieus en sociaal verschijnsel in verband met en tegen de achtergrond van de toenmalige samenleving en Hervormde kerk te plaatsen, worden haar overeenkomsten en eigenheden helder en begrijpelijk. De historiografisch interessantste bijdrage in deze bundel is die waarin W. J. Wieringa de positie van het Afscheiden kerkvolk in de Nederlandse samenleving weergeeft. Hij analyseert de sociaal-economische samenstelling van dat Afscheiden kerkvolk, hun minoriteitspositie, isolationisme en emancipatiestreven. Op zich biedt dat niet veel nieuws, de afgelopen decennia is al heel wat aandacht aan de Afscheiding als sociale beweging geschonken. Zoveel zelfs, dat het sommigen gestoord heeft. De Afscheiding was een religieuze beweging en kan naar haar intentie en diepste wezen niet als sociaal conflict of sociale beweging getypeerd worden, integendeel, aldus Hendrik Algra indertijd, sociaal-wetenschappelijk of sociaal-psychologisch onderzoek vormt eerder een belemmering voor een goed begrip van 'het wonder van de 19e eeuw'²². Het interessante van Wieringa's opstel is dat ook hij uitgaat van de stelling dat 'als zodanig de Afscheiding uiteraard een kerkelijke en godsdienstige beweging' was. Dit weerhoudt hem echter niet van een sociaal-wetenschappelijke analyse, want 'een kerk presenteert zich niet alleen in haar theologen... belijdenis en formuleren'²³. Sociaal-wetenschappelijke analyse verklaart niet het ontstaan van de Afscheiding maar wel veelszins haar wijze van bestaan. De sociale samenstelling en de positie van de Afscheiden kerken als een geminachte, cultureel onterfde minoriteit, beïnvloedden haar verhouding met de Nederlandse samenleving en dus ook haar bestaanswijze in die samenleving wezenlijk.

II

Toen de vier imposante delen *Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834*²⁴ voltooid waren, constateerde Gerretson dat daarmee de Afscheiding het best gedocumenteerde stuk negentiende-eeuwse kerkgeschiedenis was²⁵. Sindsdien is nog

21 Bakker, *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis*.

22 H. Algra, *Het wonder van de negentiende eeuw. Van vrije kerken en kleine luyden* (4e dr.; Franeker, 1976) 5. Zie ook L. Doekes, 'Het Credo der Afscheiding. Dordrecht en Ulrum', in: Deddens en Kamphuis, *Afscheiding-wederkeer*, 65.

23 W. J. Wieringa, 'De Afscheiding en de Nederlandse samenleving', in: Bakker, *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis*, 180.

24 F. L. Bos, ed., *Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834* (4 dln.; Kampen, 1939-1946).

heel wat bronnenmateriaal aan het licht gebracht. Een eerste plaats onder de bezorgers daarvan nemen J. Wesseling en C. Smits in. In de strikte zin van het woord kunnen hun boeken weliswaar geen zuivere bronnenuitgaven genoemd worden, maar in feite zijn ze dat wel. Ze vertellen na en geven weer wat uitputtend archiefonderzoek aan gegevens over de Afscheiding en de daaruit ontstane kerken tot ongeveer 1869 oplevert; analyse en evaluatie worden feitelijk aan de lezer/gebruiker overgelaten. Wesseling, die eerder Groningen in drie delen beschreef, heeft in 1983 met een derde deel de beschrijving van de Afscheiding in Friesland voltooid en in 1984 met een deel over de classis Zwolle de reeks Overijssel geopend²⁶. Gemeente na gemeente wordt in deze werken gedocumenteerd. De gang van zaken rond de Afscheiding, haar eventuele voorgeschiedenis, de erbij betrokken personen, de reactie van de omgeving, de verdere ontwikkeling van de gemeenten, ze worden nauwkeurig weergegeven. Dat levert niet slechts gegevens voor de kerkgeschiedenis in engere zin, maar verschaft ook inzicht in de politieke situatie, de bestuurlijke, sociale en religieuze verhoudingen en mentaliteiten.

De werkwijze van Smits is feitelijk identiek. Hij richtte zijn aandacht echter op Gorinchem, Beneden Gelderland, Dordrecht en Utrecht — in hoge mate het werkterrein van de na H. de Cock als tweede afgescheiden predikant ds. H. P. Scholte. Deze is in 1847 naar Amerika geëmigreerd, waar hij stichter van Pella (Iowa) werd. Hoewel niet onbekend was dat aldaar een belangrijke collectie Scholte Papers gevonden kon worden, was deze eigenlijk nooit goed bestudeerd. Smits heeft het grote belang ervan ingezien en in zijn reeks *De Afscheiding van 1834* drie forse delen gevuld met aan Scholtes archief ontleende documenten en briefwisselingen²⁷. Deel 5 bevat onder andere brieven uit Scholtes familiekring, een uitgebreide correspondentie met de Afgescheiden advocaat A. M. C. van Hall en diens echtgenote, veertien brieven van ds. H. J. Budding en vele documenten over de Amsterdamse twist in 1839-1840, die de Afgescheiden gemeente aldaar verdeelde. Het zesde deel bevat Scholtes briefwisseling met mensen uit de kring van het Réveil (ondermeer I. da Costa, J. W. Gefken, D. van Hogendorp, W. Messchert, H. van Zuylen van Nyevelt). Men leert er Schölte uit kennen als een financieel onafhankelijk, dynamisch en scherpzinnig man, een zelfbewust leider met een duidelijke uitstraling die ook publiek optreden, in rechtzaal en pers, niet schuwde. Meer dan welke andere voorman der Afscheiding voldoet hij aan de omschrijving 'jonge minoriteitenleider in rebellie tegen het establishment'. Optreden en opvattingen — veelal als independentistisch en chiliastisch getypeerd — brachten hem al spoedig met een deel van de eigen groep in conflict, anderen volgden hem echter massaal naar Amerika. Dat vergrootte de cohesie onder de achterblijvende Afgescheidenen, maar ook hun introverte isolationisme.

Het werk van Wesseling en Smits geeft niet alleen aan dat er nog heel wat bronnenmateriaal over de Afgescheidenen en hun omgeving in de archieven verborgen zit, maar ook dat dergelijk lokaal onderzoek de meest vruchtbare en vernieuwende mogelijkheden biedt. De regionale en lokale bestudering van de Afscheiding is dan ook duidelijk in trek: de historische en genealogische bijdragen

25 F. C. Gerretson, 'Onbekende factoren van de Afscheiding van 1834', in: *Verzamelde Werken*, V (Baam, 1975) 168.

26 Wesseling, *Friesland*, III; Wesseling, *Overijssel*, I.

27 Smits, *Afscheiding*, *passim*.

betreffende de Afscheiding van 1834 in Drenthe en een bundel over Overijssel bewijzen het²⁸. In laatstgenoemde wordt ruime aandacht besteed aan de houding van overheid, hervormde kerkleiding en dorpsgenoten jegens de als scheurmakers en onruststokers beschouwde en daarom vervolgte Afscheidenen. Ook wordt het optreden van een derde Afscheiden voorman, ds. A. C. van Raalte, uitvoerig besproken. Een ander voorbeeld van het nut van lokaal-historisch Afscheidingsonderzoek is de studie van C. de Gast, waarop we straks terugkomen²⁹.

Onder de recente aanwinsten op het terrein van de Afscheidingsgeschiedenis bevinden zich nog enkele bronnenpublicaties en nuttige naslagwerken. Tot de laatste categorie behoren het bio-bibliografische naslagwerk van De Haas en *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten van de Gereformeerde kerken in Nederland*, dat bovendien een bibliografie van lokale kerkhistorische werken bevat³⁰. Het lijkt zeer de vraag of de *Verzamelde werken* van ds. H. de Cock veel lezers zullen krijgen³¹. Zijn geschriftjes waren veelszins polemisch van aard en naar inhoud en stijl tijdgebonden. Voor de kennis van deze vader der Afscheiding en de mentaliteit en denktrant van hem en (een deel van) zijn volgelingen zijn ze echter onmisbaar. De heruitgave brengt deze vrij zeldzame publikaties onder handbereik, terwijl de toegevoegde annotaties ze wetenschappelijk toegankelijker maken. Grotere bereikbaarheid door een heruitgave krijgen ook de *Handelingen en verslagen van de Algemene Synoden van de Christelijke Afscheidene Gereformeerde Kerk* en de *Notulen van de Algemene kerkelijke vergaderingen van de Gereformeerde Kerk onder het Kruis 1844-1869*; het *Jaarboekje* (1869) van dit laatste kerkgenootschap lijkt goed in deze rij te passen, maar is in feite door de editor opgesteld uit her en der verzamelde gegevens³².

III

De historiografie betreffende de Afscheiding was lange tijd sterk theologisch en kerkhistorisch-in-enge-zin. Ze was defensief-apologetisch van aard en bewees de noodzaak en het goed recht der Afscheiding dan wel — van hervormde zijde — juist het tegendeel. De Afscheiding was in gereformeerde ogen een volop religieuze beweging, een reformatie die bovendien, gezien de omstandigheden, de zwakte en verdeeldheid der betrokkenen ook, een menselijkerwijs onverklaarbaar wonder moet heten, dat dus door sociologische en sociaal-psychologische analyse niet wezenlijk verklaard kan worden.

Contemporaine waarnemers en tegenstanders waren reeds van tegenovergestelde mening. Zij karakteriseerden de Afscheiding als het werk van jonge zelfbewuste

28 *Om de zuiverheid van het Woord*; Pereboom, *Afscheiding in Overijssel*.

29 De Gast, *Almkerk en Emmichoven*.

30 Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers* (3 dln.; Haarlem, 1984); *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten van de Gereformeerde kerken in Nederland* (Leusden, 1984).

31 H. de Cock, *Verzamelde Geschriften* (2 dln.; Houten, 1984-1986).

32 *Handelingen en verslagen van de Algemene Synoden van de Christelijke Afscheidene Gereformeerde Kerk (1836-1869)* (Houten-Utrecht, 1984); *Notulen van de Algemene kerkelijke vergaderingen van de Gereformeerde kerk onder het kruis (1844-1869)* (Utrecht, 1982); C. M. Kwantes, *Jaarboekje van de Gereformeerde Kerk*

leiders die rebelleerden tegen een gevestigde oudere generatie en daarbij weerklink vonden in de klasse van eenvoudige, behoudende, onontwikkelde en eigengereide gelovigen. De officiële reactie op de Afscheiding verraadt een soortgelijke visie: met maatregelen als het verbieden van bijeenkomsten, gevangenzetting, hoge boetes en inkwartiering probeerde men de leiders tot onderwerping te brengen en hun volgelingen af te schrikken.

Als een der eersten die een sociologische verklaring van de Afscheiding probeerden te geven, volgde Henriette Roland Holst nauwkeurig dit spoor. Zij beschreef haar als een voorbeeld van klassenstrijd, waarin jonge eenvoudige plattelandsdominees als De Cock, Schölte, Van Raalte en Brummelkamp leiding gaven aan het verzet van de eenvoudige massa tegen het aristocratisch establishment in kerk en maatschappij³³.

Afgezien van haar marxistische uitgangspunten, is Roland Hoists sociologische benadering de laatste decennia sterk in opmars. Door verscheidene auteurs is de Afscheiding beschreven als een sociaal conflict, een rebelle van de eenvoudige kerkleden tegen de bovenste lagen in kerk en maatschappij³⁴. Kerk, staat en maatschappij ondergingen begin negentiende eeuw een centralisatieproces, dat de positie van de maatschappelijke elite versterkte en de mindere sociale lagen van macht, invloed en gevoelens van eigenwaarde beroofde. Aangezien liberale tendenties binnen de elite aan invloed wonnen, gevoelden de orthodoxe gewone mensen zich in toenemende mate ook cultureel ontferd en gediscrimineerd. In reactie hielden zij strikt vast aan de theologische orthodoxie en stelden zij in toenemende mate vraagtekens bij de van staatswege opgelegde kerkordelijke organisatie. In sommige opzichten was de Afscheiding vergelijkbaar met millenaristische bewegingen³⁵. Vooral op het platteland ging het proces van culturele onterving hand in hand met sociaal-economische deprivatie. Centralisatie en unificering zowel als economische veranderingen beroofden de boeren en ambachtslieden van hun vroegere invloed op het plaatselijk bestuur, in dorps- zowel als kerkelijke zaken. Hoewel voornamelijk op het kerkelijk erf geconcentreerd, was de Afscheiding dus een sociaal protest, zelfs het begin van een emancipatorische beweging. Deze werd geleid door mannen die dankzij hun sociale en culturele achtergronden in staat en bereid waren het noodzakelijke leiderschap te bieden aan de massa der ontevredenen die als leden van conventikels en oefengezelschappen toch reeds een traditie van ideologische en organisatorische scheiding en distantie jegens de kerk kenden. De reactie van de elite, gericht op handhaving van de sociale controle en dominantie, dreef deze protestbewegingen tot openlijk verzet.

onder het Kruis, laatst te noemen de Gereformeerde Kerk in Nederland voor het jaar 1869 (Houten-Utrecht, 1984).

33 A. Roland Holst-van der Schalk, *Kapitaal en arbeid in Nederland. Bijdrage tot de economische geschiedenis der 19de eeuw* (Amsterdam, 1902) 120-127.

34 J. S. van Weerden, *Spanningen en conflicten. Verkenningen rondom de Afscheiding van 1834* (Groningen, 1967); J. Hendriks, *De emancipatie van de Gereformeerden* (Alphen aan den Rijn, 1971); D. Th. Kuiper, *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de Gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Meppel-Kampen, 1972).

35 J. W. Becker, *Het eeuwige heimwee. Chilasme en sektarisme, een historisch-sociologische studie* (Alphen aan den Rijn, 1976).

Een dergelijke weergave van de achtergronden en omstandigheden van de Afscheiding vindt steun in een aantal studies van het Afscheidingsgebeuren op lokaal niveau. Van Weerden heeft voor de bakermat van de beweging, Ulrum, aangetoond dat daar een kleine groep grote boeren in dorp en dorpskerk de lakens uitdeelde. Het waren in het bijzonder de direct daaronder volgende sociale groepen — boeren en ambachtsbazen, mensen met voldoende ontwikkeling, aanzien en bezit — die de rebellie leidden. Dat was ook de conclusie van Mulder ten aanzien van een groep Friese dorpen. Voor Almkerk en Emmichoven komt De Gast tot de conclusie dat daar de Afscheidenen uit alle lagen van de bevolking kwamen — ook uit de bovenste laag. De dorpselite was verdeeld; het verzet van het orthodoxe deel betrof echter niet slechts de kerkelijk-theologische ontwikkelingen, maar had ook een politiek aspect: de liberale tendenties werden immers met behulp van boven-lokale gezagsinstanties (classis en staatsgezag) opgelegd. Cultureel-politieke vervreemding en onterving waren dus van doorslaggevende betekenis³⁶.

De sociaal-historische bestudering op lokaal-niveau, zo blijkt uit het voorgaande, kan tot interessante conclusies leiden. Een ervan raakt een oude beeldvorming: vriend en vijand hebben de Afscheiding steeds een beweging van eenvoudige, 'kleine luyden' genoemd, arm en onaanzienlijk. Die omschrijving blijkt dus aan een herziening toe: al behoorde de meerderheid tot de zeer kleine burgerij (winkeliers, ambachtlieden, kleine boeren en arbeiders), er zaten voldoende vertegenwoordigers van hogere lagen onder om de stereotype te ondermijnen. Als men althans van onderop kijkt, vanaf het lokale niveau. Vanuit de nationale elite gezien is niet alleen het perspectief maar ook het resultaat echter enigszins anders: sociaal, politiek en cultureel bezat de plattelandselite geen aanzien en bestond ook de dorpselite uit 'kleine luyden'.

Het is bovendien de vraag hoe representatief de gegeven voorbeelden zijn — een vraag die alleen voortgezet onderzoek kan beantwoorden. Het is daarbij duidelijk dat het onderzoek zich zal moeten gaan richten op de ontwikkelingen vóór 1834. Wie wil aantonen dat de Afscheiding voortkwam uit sociale en culturele deprivatie en vervreemding, zal moeten bewijzen dat zich dergelijke processen hebben voorgedaan en dat ze de achtergrond van de Afscheiding vormden. Daartoe is bestudering van de plattelandssamenleving en van het kerkelijk leven sinds het midden van de achttiende eeuw noodzakelijk. Welke groepen toen in de kerkelijke en burgerlijke samenleving zeggenschap hadden, of zich daarin veranderingsprocessen voltrokken en van welke aard, is feitelijk ononderzocht terrein. Voor enkele Noordhollandse dorpen kan aangetoond worden dat daar inderdaad een proces gaande was ten gevolge waarvan aan het begin van de negentiende eeuw de lokale zeggenschap ten koste van een veel grotere groep ingezetenen in handen van een beperkte elite geraakte, die op zijn beurt echter ondergeschikt gemaakt werd aan bovenlokale elites en instanties. Dit leidde er echter omstreeks 1834 niet tot Afscheiding noch een halve eeuw later tot

36 Ten aanzien van nauw verwante ontwikkelingen als de opkomst van de confessionele politiek in Friesland en de Doleantie in het Zuidhollandse Ottoland zijn overeenkomstige conclusies getrokken; G. Abma, *Geloof en politiek. Confessionele partijvorming in Friesland. Ontstaan en eerste jaren (1852-1871)* (Leeuwarden, 1980); J. Verrips, *En boven de polder de hemel. Een anthropologische studie van een Nederlands dorp 1850-1971* (Groningen, 1978).

Doleantie 37. De Gasts bevinding, dat de Almkerkse elite verdeeld was, zou er eveneens op kunnen duiden dat theologisch-religieuze ligging van doorslaggevende betekenis was. Van dat soort zaken, van het functioneren van kerk en geloof op plaatselijk niveau, is echter vrijwel niets bekend.

Op de noodzaak van de bestudering van voorafgaande tijden is ook gewezen door de socioloog D. Th. Kuiper in de uitvoerige inleiding tot Schelhaas, *De Afscheidenen van 1834 en hun nageslacht*, een van de weinige werkelijk wetenschappelijk stimulerende publikaties uit de herdenkingshaussé. Dit boek bevat genealogieën van een aantal bekende en minder bekende Afscheiden geslachten. Kuiper geeft in zijn inleiding een sociologische analyse, die zich concentreert op zaken als maatschappelijke en geografische herkomst en ontwikkeling, kerngroepvorming en kerkelijke adhesie in verloop van tijd.

De genealogieën bewijzen dat althans de vaders der Afscheiding uit de hogere standen afkomstig waren (gewestelijk en stedelijk patriciaat, de gegoede en geletterde burgerij). Verder overheersten families die in de agrarische en ambachtelijke sfeer leefden. Sommige daarvan lijken in de voorafgaande tijden te zijn gedaald op de maatschappelijke ladder. Een verband met de centralisatie- en deprivatieprocessen ligt voor de hand, evenals de conclusie dat de kwalificatie 'kleine luyden' nuancering en precisering verdient. Kuipers tentatieve stelling vergt nader onderzoek.

Hierboven is geconstateerd, dat het functioneren van kerk en geloof op het grondvlak een vrijwel onbekend terrein is. Dat geldt uiteraard niet slechts voor de achttiende eeuw. De aandacht is steeds gericht geweest op de officiële theologie, op het functioneren van de kerkelijke organisatie en de kerkelijke elite. Daarnaast is een bevindelijke onderstroom geconstateerd, een conventikel-beweging, die de voedingsbodem van de Afscheiding zou zijn. Dat de Afscheiding conventikels omzette in gereformeerde kerken, blijkt langzamerhand in zijn algemeenheid een onhoudbare stelling 38. Onderzoek naar de verhouding Nadere Reformatie — conventikels — Afscheiding is dringend noodzakelijk zowel wat betreft de feitelijke samenhang tussen conventikels en Afscheiden gemeenten, als de theologische en mentale. De Afscheiden denkwereld en geloofsbeleving was stellig sterk door de piëtistisch bevindelijke traditie van de Nadere Reformatie beïnvloed. Dat was echter blijkbaar niet de enige bron waaruit de Afscheidenen putten. Op den duur althans verminderde bij een deel van hen die bevindelijke inslag, terwijl ze bij anderen onverminderd krachtig bleef; daarmee ging gepaard een verzwakking respectievelijk juist versterking van de neiging tot isolement en wereldmijding en de afkeer van modernisering³⁹.

Het zijn overigens niet alleen de tradities en mentaliteit van Nadere Reformatie-kringen en Afscheidenen die nader onderzocht moeten worden, ook de Hervormde gemeenten in het algemeen. Hoe functioneerden die eigenlijk in de late achttiende en vroege negentiende eeuw? Welk beslag legden kerk en geloof op de gewone kerk-

37 G. J. Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving in de late 18e eeuw. De banne Graft 1770-1810* (ongepubliceerd).

38 Vergelijk O. J. de Jong, 'Nieuw licht op de Afscheiding van 1834?', *Rondom het woord*, XVm (1976) 41-56; zie ook de artikelen van T. Brienen en J. Wesseling (noten 14 en 15).

39 Breder hierover G. J. Schutte, 'The 1834 Secessionists: Some, Remarks on their Historical and Social Background and its Influence on their Mentality', *Paper Workshop Reformational Thought in Action* (Amsterdam, 1985).

gangers? Hoe groot was het percentage nominale leden, hoe groot het actieve deel? Hoe eenvormig waren de Hervormde gemeenten en de individuele lidmaten, naar theologische opvattingen en geloofsbeleving? Wat was precies de invloed van een meer Verlichte theologie in deze? Kan het ook zijn dat de Afscheiding een van de uitingen is van een veel breder vernieuwingsstreven in reactie op een algemeen gevoel van onbehagen over de bestaande kerk?

Er waren immers vele tekenen van onbehagen over de Hervormde kerk en haar theologie. Réveil en Zwijndrechtse Nieuwlichters zijn er voorbeelden van, en 1834 was niet slechts het beginjaar van de Afscheiding, maar ook van de Groninger Richting. De knappe beschrijving van de Groninger theologen door Vree toont weliswaar de grote verschillen tussen Afscheiding en Groningers aan, maar laat ook overeenkomsten uitkomen: onvrede met de intellectueel en psychologisch onbevredigende hervormde theologie, onvrede ook met wat de kerk voor de kerkmensen betekende. De Afgescheidenen grepen terug naar de oude gereformeerde theologie en vroegen actieve instemming daarmee van alle gemeenteleden; mee door hun geringe omvang en sociale samenstelling werden hun kerken zeer democratische instellingen. De Groningers zochten vernieuwing en elan door een moderner, nationaal-gereformeerde theologie te creëren die het individu enige intellectuele vrijheid en persoonlijke belevingsvormen bood, gekoppeld aan een welwillend paternalistische poging tot verheffing en ontwikkeling van de massa der bevolking 40.

Bestudering van het Hervormde kerkelijk leven is ook gewenst om enkele andere redenen. Afscheiding vond immers lang niet overal plaats, en vaak slechts in geringe omvang. Inzicht in karakter en functioneren van de Hervormde gemeenten is noodzakelijk om de Afscheiding te verstaan, maar zal ook hen die bleven beter doen kennen⁴¹. Die bestudering van de Hervormde gemeenten zal zich trouwens over een langere periode dan het decennium rond de Afscheiding moeten uitstrekken. Pas dan kan het functieverlies van de Hervormde kerk duidelijk worden zoals zich dat enerzijds uitte door een gestage uittocht naar rechts, anderzijds in de latere decennia van de negentiende eeuw door een uittocht van intellectuelen en arbeiders.

Het is immers, om ons tot die eerste uittocht te beperken, een opvallend gegeven dat de Afgescheiden kerken, ondanks grote interne tegenstellingen, twisten en verdeeldheden, groeiden en groeiden. Zij telden in 1869, na de hereniging van het merendeel der Gereformeerde Kerken onder het Kruis met de Christelijke Afgescheiden Gereformeerde Kerk 107.123 leden; tien jaar later waren dat er 139.903 en in 1889 189.251, ofwel vier procent van de Nederlandse bevolking⁴². Deze opmerkelijke groei zal niet geheel ten koste van de Nederlandse Hervormde Kerk gegaan zijn — ook doopsgezinden en lutheranen droegen ertoe bij: een overigens ononderzocht gebeuren — maar toch wel in hoofdzaak. Desondanks verminderde blijkbaar het getal orthodoxen binnen de NH Kerk niet. Want ook, de Doleantie

40 Vree, *Groninger Godgeleerden*; zie ook J. Vree, 'De Nederlandse Hervormde Kerk in de jaren voor de Afscheiding', in: Bakker, *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis*, 30-61.

41 K. Exalto, W. van Gorsel, H. Harkema, *Zij die bleven. Schetsen over leven en werken van acht predikanten die niet met de Afscheiding meegingen* (Nijkerk, 1981).

42 *Jaarcijfers over 1891 en vorige jaren. Jaarboekje Vereniging voor de Statistiek*, XI, 7.

onttrok nog eens een evengroot deel der gereformeerden aan de NH Kerk, waar desondanks een minstens zo groot getal orthodoxen bleef kerkgaan.

Het voorgaande vormt meer dan voldoende reden, lijkt het, om de ontwikkelingen binnen de Hervormde gemeenten nauwkeurig na te gaan. Het vormt dat zeker ook, om de ontwikkelingen in Afscheiden kring over een wat langere periode te bestuderen. In het algemeen concentreert zich het Afscheidingsonderzoek op de eerste jaren na 1834: de periode van ontstaan en eerste ontwikkeling, van vervolging en interne strijd; 1854, ten hoogste 1869 vormt dan de einddatum. Daardoor weten we bedroevend weinig van de jaren daarna die, zoals we boven zagen, in ieder geval door opmerkelijke groei gekenmerkt werden en dat tegen een sterke 'concurrentie' in.

Terloops mag worden opgemerkt, dat die 'concurrentie' niet alleen van de zijde van de steeds duidelijker door dr. A. Kuyper geleide orthodoxe revival binnen de Nederlandse Hervormde Kerk kwam, maar ook van elders. Als zodanig mogen de baptisten en vrij evangelischen genoemd worden; van de laatste richting is de zogenaamde Ermelose zendingsgemeente van ds. H. W. Witteveen een goed voorbeeld⁴³. Deze blijkbaar niet van charisma verstoken domineeszoon raakte, na bewogen jonge jaren tot bekering gekomen, als hervormd predikant te Ermelo al snel in conflict met de kerkelijke instanties. Witteveen was een wonderlijk man, een mysticus, wars van modernisme, gebedsgenezers en gedreven pastor die elementen van volksreligie in zijn uit mensen van allerlei slag gerecruiteerde gemeente getolereerd lijkt te hebben. Een van de redenen van zijn succes was kennelijk dat hij een individualistisch-elitair leiderschap paarde aan grote sociale bewogenheid en meer aan de roeping dan het beroep en de sociale en intellectuele ontwikkeling van zijn volgelingen hechte.

De werfkracht van de Afscheiden kerken in die jaren is niet de enige reden om aandacht aan hun geschiedenis na 1869 te besteden. Er waren ook een aantal belangrijke maar onvoldoende onderzochte ontwikkelingen gaande, die vermoedelijk die werfkracht mee bepaalden en in ieder geval de gereformeerde wereld lange tijd beïnvloedden.

Hun opvattingen, sociale positie, bejegening door de omgeving: alles had ertoe bijgedragen de Afscheiden mentaliteit een stempel van conservatisme, introvertie en isolationisme op te drukken. De Afscheidenen hadden geen hoge dunk van de omringende wereld, de manier waarop deze op hen reageerde vergrootte de distantie en zij onttrokken er zich dan ook zoveel mogelijk aan. Een niet onbelangrijk deel verliet de Nederlandse samenleving volledig en emigreerde naar de Nieuwe Wereld. Het is wel duidelijk dat niet alleen religieuze maar ook economische motieven de Afscheiden emigranten dreven⁴⁴. Het waren veelal ambachtslieden en kleine boeren — niet de minst energieke vermoedelijk — die economische malaise en sociaal-culturele achterstelling en deprivatie ontvluchtten. Er is langzamerhand heel wat literatuur over de emigratie van de Afscheidenen en hun aanpassing aan de Amerikaanse samenleving⁴⁵. Een nauwkeurige analyse van de sociale positie van

43 De Groot, *Witteveen*.

44 Stokvis, *Nederlandse trek*; P. R. D. Stokvis, 'Afscheiding en emigratie', in: De Groot en Schram, *Aspecten*, 57-64.

45 J. van Hinte, *De Nederlanders in Amerika* (2 dln.; Groningen, 1928); H. S. Lucas, *Nederlanders in America: Dutch Immigration to the United States and Canada, 1789-1950* (Ann Arbor, 1955); H. Zwaanstra, *Reformed Thought and Experience in a New World* (Kampen, 1973); G. H. Ligterink, *De landverhuizers. Emigratie naar Noord-*

die emigranten, van hun regionale herkomst en van de wijze van recruterings zou echter verhelderend kunnen werken. Daarbij zou hun religieuze ligging speciale aandacht verdienen te krijgen. Het lijkt er immers op dat vooral Scholtianen en Geldersen — aanhangers van de meest open en progressieve Afgescheiden stromingen dus — wegtrokken. Dat juist zij vertrokken kan niet geheel toevallig zijn; in ieder geval lijkt hun vertrek verschuivingen te hebben aangebracht in het totaal van de samenstelling en ligging der achtergebleven Afgescheidenen. Zo goed als hun specifieke achtergronden van invloed lijken te zijn geweest op de wijze en mate van hun acculturatie in Amerika.

Uit het voorgaande vloeit voort, dat lijdzaamheid, wereldmijding, conservatisme en isolationisme niet alle Afgescheidenen in dezelfde mate typeerden. Het waren stellig niet alleen theologische verschillen die 'de crisis der jeugd' veroorzaakten en de Afgescheiden kerken in de jaren 1840 en 1850 verdeelden.⁴⁶ Het lijkt niet toevallig dat verschil van mening over de ambtskleding der predikanten een van de zaken was die de Gelderse richting van ds. A. Brummelkamp een tijdlang zelfstandig deed optrekken. Ook de Scholtianen lijken niet alleen vanwege theologische verschillen buiten het Afgescheiden kerkverband geraakt te zijn, maar ook om hun houding tegenover de hen omringende samenleving. H. P. Scholte zelf liet zich niet in een hoekje drukken. Hij kende zijn rechten en verdedigde ze, bekwaam en bij tijden uitdagend. Hij aarzde zelfs niet te wijzen op de socio-politieke reactie die de vervolging der Afgescheidenen onder hen kon oproepen⁴⁷. Schölte emigreerde in 1847 — een jaar voordat het democratisch beginsel in de Nederlandse wetgeving werd opgenomen. Het blijft daarom een onbeantwoorde vraag welk gebruik Schölte en zijn aanhang daarvan gemaakt zouden hebben.

Onder de achterblijvende Afgescheidenen ontbrak de wens tot politieke actie niet geheel. In de late jaren 1850 propageerden enkelen uitbreiding van het stemrecht, omdat het volk achter de kiezers orthodox was. In de jaren 1870 en 1880 werden nogal wat tweede generatie-Afgescheidenen onder de confessionele politici aangetrof-

Amerika uit het Gelders-Westfaalse grensgebied tussen de jaren 1830-1850 (Zutphen, 1981); H. Ganzevoort en M. Boekelman, *Dutch Immigration to North America* (Toronto, 1983); J. D. Bratt, *Dutch Calvinism in Modern America* (Grand Rapids, 1984); R. P. Swieringa, ed., *The Dutch in America* (New Brunswick, 1985).

46 H. Bouman, *De crisis der jeugd. Eenige bladzijden uit de geschiedenis van de kerken der Afscheiding* (Kampen, 1914; heruitgave ingeleid door C. Smits, Kampen, 1976); C. Veenhof, *Kerkgemeenschap en kerkorde. Kort overzicht van de strijd gevoerd in de Afgescheiden Kerken tussen 1836 en 1840 over de kerkgemeenschap en de kerkorde* (Amsterdam, 1974); C. Veenhof, *Prediking en uitverkiezing* (Kampen, 1959); J. van Gelderen, 'Scheuring en Vereniging — 1837-1869', in: Bakker, *De Afscheiding en haar geschiedenis*, 100-146; H. Hille, 'Verdeeldheden in de Afgescheiden kerken', in: Pereboom, *Afscheiding in Overijssel*, 310-349.

47 In rekestten aan de Koning (Bos, *Archiefstukken*, II, 346, 400, 464-465; UI, 146-155, 264; IV, 8, 340, 356, 443) wees Schölte op de sociaal-politieke implicaties van het vervolgingsbeleid en de gebruikswaarde daarvan voor liberale en rooms-katholieke opposanten; de regeringsadviseurs begrepen deze hint. Vergelijk ook de overwegingen die provinciale en lokale bestuurders al dan niet tot een vervolgingsbeleid brachten: Bos, *Archiefstukken*, III, 106-124; M. te Velde, 'De vervolgingen', in: Deddens en Kamphuis, *Afscheiding-wederkeer*, 251-280; J. Weitkamp, 'De vervolgingen', in: Pereboom, *Afscheiding in Overijssel*, 198-309.

fen, in het Anti-Schoolwetverbond speelden in het begin van de jaren 1870 Afgescheidenen een belangrijke rol⁴⁸.

Dat zijn tekenen van een veranderende houding jegens de maatschappelijke omgeving die in ieder geval sinds omstreeks 1870 waarneembaar is. Niet bij alle Afgescheidenen, en niet bij allen even sterk: er voltrok zich een proces van heroriëntering én diversificatie. In het bijzonder dat deel der kruisgezinden dat in 1869 niet toetrad tot de Christelijke Gereformeerde Kerk en de Ledeboerianen, handhaafden de oude koers. Wereldongelijkvormigheid, het vertonen van een van die der omringende 'verdorven wereld' onderscheiden eigen levensstijl, in feite veelszins een vasthouden aan de oude ruraal-ambachtelijke normen, waarden en leefpatronen — tot in de kleding toe — werd hier principieel en praktisch zelfs meer en meer een groepskenmerk. Wat dat betreft lijkt 1869 een scheiding der geesten⁴⁹. Want onder de christelijke gereformeerden valt een steeds sterkere tendens waar te nemen van aanvaarding van de uitdaging die de modernisering van de samenleving ook hen stelde. Met behoud van eigen opvattingen en uitgangspunten begonnen zij in de Nederlandse samenleving te participeren. Docenten aan de Kamper Theologische School als Brummelkamp en Helenius de Cock gingen daarin voorzichtig en tactvol voorop; de veelzijdige Herman Bavinck lijkt de grootste exponent van deze traditie.

Hoewel de Afgescheidenen zich grotendeels voegden in de kaders die Abraham Kuiper in diezelfde tijd voor de confessionele politiek-maatschappelijke actie creëerde, bleven Afgescheiden mentaliteit en traditie daarin lang herkenbaar. Bijvoorbeeld in een principiële afkeer van staatsmacht en establishment, waarvan op politiek en maatschappelijk terrein voorbeelden voorhanden zijn⁵⁰. Ook binnen de Gereformeerde kerken in Nederland bleven de Afgescheiden tradities na 1892 trouwens voortbestaan. Niet alle christelijke gereformeerden participeerden dat jaar in de vereniging met de Dolerenden; maar ook de meerderheid die dat wel deed leverde zich niet met huid en haar aan Kuiper over. Verschil in mentaliteit en traditie ook van niet strikt theologische aard, tussen Afgescheidenen en Dolerenden lijken daarbij van gewicht te zijn geweest⁵¹.

48 Al heel spoedig na 1834 waren in Afgescheiden kring onderwijsinitiatieven ontwikkeld: H. Bouma, *Een vergeten hoofdstuk* (Enschede, 1959).

49 Deze omslag en het uiteenlopen van de houding tegenover de maatschappij komen onder andere ter sprake in J. Zwemer, 'Wereldgelijkvormigheid bij de (oud-Gereformeerde gemeenten en hun voorlopers' (ongepubliceerde scriptie kerkgeschiedenis, VU Amsterdam, 1983) en *Idem*, 'De principes van de christelijke levenheling in zes orthodox-protestantse tijdschriften in de jaren 1871 en 1872' (ongepubliceerde scriptie geschiedenis VU Amsterdam, 1985). Zie ook H. A. Hofman, *Ledeboerianen en Kruisgezinden* (2e dr.; Utrecht, 1977); C. S. L. Janse, *Bewaard het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk Gereformeerden* (Houten, 1985).

50 Vergelijk de Christelijk Historische Kiezersbond 'Marnix', die vooral onder Afgescheidenen aanhang vond en door de Afgescheiden predikant L. Lindeboom werd geleid (H. Smitskamp, 'De C. H. Kiezersbond 'Marnix' (1881-1892)', *Anti-Revolutionaire Staatkunde* (1953) 78-92); sociale kritiek leverde bijvoorbeeld het blad *De Keuvelaar* — zie H. Werkman, *Kroniek van meester Keuning* (Groningen, 1982). Sommige Afgescheidenen hadden een patriotse familie-traditie; heeft dat hun democratische en anti-establishment-neigingen beïnvloed?

51 H. Bouma, *De Vereniging van 1892* (Groningen, 1967) beperkt zich tot de theologische en kerkrechtelijke aspecten.

Nauwkeurig onderzoek naar de niet-theologische aspecten van de voorgeschiedenis van 1892 lijkt zeer gewenst, evengoed als naar het feitelijke proces van eenwording der Gereformeerde kerken sindsdien. In veel plaatsen was de vereniging van 1892 immers voorlopig een louter formele aangelegenheid en bleven de voormalige Afscheiden en Dolerende gemeenten als A- en B-kerken naast elkaar bestaan — soms nog tientallen jaren. De vraag, of de Vrijmaking van 1944 — die theologisch in reactie op Kuiper teruggreep op Afscheiden erfgoed — mee daaruit verklaard kan worden, laat zich eenvoudiger stellen dan beantwoorden zolang er naar dit alles feitelijk geen onderzoek is verricht.

De ondertekening van de Acte van Afscheiding door de 137 Ulrumse gereformeerden in oktober 1834 heeft voor (protestants) Nederland grote gevolgen gehad. De Afscheiding heeft in verloop van anderhalve eeuw denken en handelen van een naar aantal en invloed niet onbelangrijk deel van de Nederlandse bevolking mee bepaald en hen een herkenbare plaats in de samenleving doen innemen. Niet op een geheel eenduidige manier overigens: de erfenis der Scheiding bleek pluriform en de nazaten zijn er zeer uiteenlopend mee omgegaan. Dat werkt zelfs door in de stroom herdenkingspublicaties uit 1984. Afgezien van enkele stimulerende uitgaven vertonen deze over het algemeen een vrij traditionele benadering; de ruimschoots voorhanden en nog steeds toenemende beschikbare hoeveelheid bronnenmateriaal lijkt vanuit modern wetenschappelijk oogpunt nog onvoldoende verwerkt. De trend van het lopend onderzoek gaat echter duidelijk in de richting van minder theologisch-kerkhistorisch naar meer sociaal-historisch, met sterke concentratie op de lokale en regionale Afscheiden groepen en de vergelijking van hun samenstelling, gedragingen en mentaliteit met die van de gemeenschappen, waarin zij leefden. Paradigmata als onterving, sociaal protest, isolatie, emancipatie en re-integratie zullen nog heel wat keren in discussie komen, voordat hun precieze bruikbaarheid bepaald zal zijn. De afstand tussen de defensief-apologetische kerkgeschiedschrijving en de geschiedschrijving van religieuze bewegingen en mentaliteiten, zou echter wel eens geringer kunnen blijken te zijn, dan veelal gedacht wordt. Voortzetting en verbreding van het Afscheiding-onderzoek, ook door er meer dan tot nu toe de niet-Afscheiden omgeving en de perioden voor 1834 en na 1869 in te betrekken, lijkt niet alleen noodzakelijk, maar ook veelbelovend.

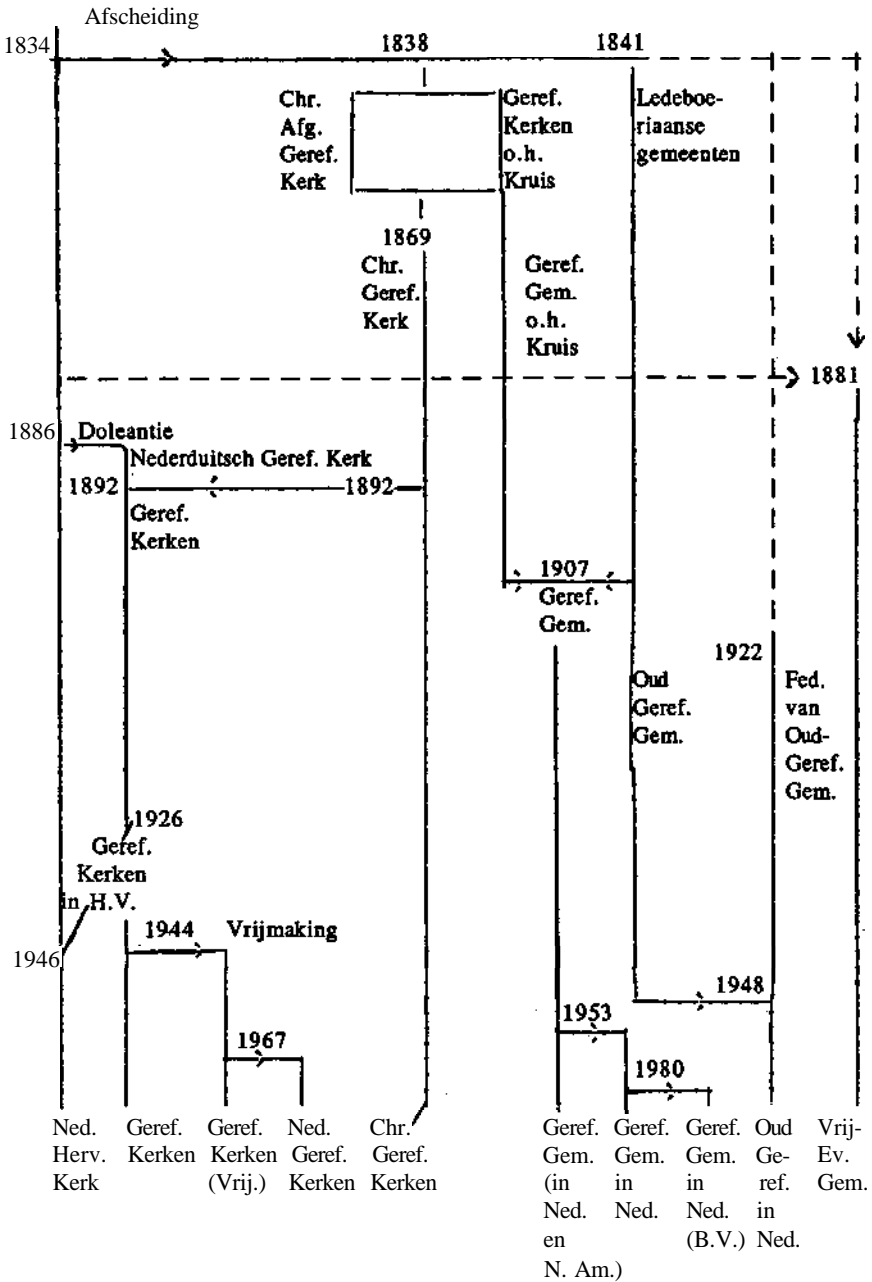
Bibliografie van de publikaties, naar aanleiding waarvan dit artikel werd geschreven

- Bakker, W., e.a., ed. *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen: J. H. Kok, 1984, 272 blz., f45,-, ISBN 90 242 3051 9).
- Crom, A. P., e.a., ed. *Anderhalve eeuw Gereformeerden in stad en land* (12 dln.; Kampen: J. H. Kok, 1983-1986, ± 50 blz. (per afl.), ± f12,69 (per afl.), ISBN 90 242 3240 6).
- Breevaart, P. van de, e.a., ed. *De vereniging van 1907. De vereniging van de Ledeboeriaanse gemeenten en de Gereformeerde Gemeenten onder het Kruis* (Bibliotheek van de kleine kerkgeschiedenis I; Houten: Den Hertog, 1984, 286 blz., f39,50, ISBN 90 331 0400 8).
- Deddens, D. en Kamphuis, J., ed. *Afscheiding-wederkeer. Opstellen over de Afscheiding van 1834* (2e dr.; Haarlem: Vijlbrief, 1984, 304 blz., f38,95, ISBN 90 6384 051 9).

- Drayer, M. en van 't Spijker, W., ed. *In trouw gescheiden* (Kampen: J. H. Kok, 1984, 152 blz., f25,-, ISBN 90 242 2618 x).
- Gast, C. de. *De Afscheiding van 1835 in Almkerk en Emmichoven. Godsdiensttwisten in het Land van Heusden en Altena* (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland LX; Tilburg: Stichting zuidelijk historisch contact, 1984, xxiii + 201 blz., f37,50, ISBN 90 70641 09 7).
- Groot, A. de. *Hermanus Willem Witteveen en zijn Zendingsgemeente te Ermelo* (Nijkerk: G. F. Callenbach, 1984, 172 blz., f29,50, ISBN 90 266 0861 6).
- Groot, A. de en Schram, P. L., ed. *Aspecten van de Afscheiding* (Franeker: T. Wever, 1984, 136 blz., f17,50, ISBN 90 6135 385 8).
- Lindeboom, A. M. *Om de grondslagen van het Christendom. Overpeinzingen bij het honderdvijftigjarig jubileum van de Afscheiding*(Amsterdams: Buijten & Schipperheijn, 1984, 267 blz., f34,90, ISBN 90 6064 461 1).
- 'Om de zuiverheid van het woord. Historische en genealogische bijdragen betreffende de Afscheiding van 1834 in Drenthe', *Ons Waardeel*, tweemaandelijks uitgave van de Drentse historische vereniging, IV (augustus 1984) iv, 129-184.
- Pereboom, F., e.a., ed. *'Van scheurmakers, onruststokers en geheime opruijers...'* *De Afscheiding in Overijssel* (Publikaties van de IJsselakademie XXV; Kampen: IJsselakademie, 1984, 400 blz., f40,-, ISBN 90 6697 012 x).
- Rijswijk, C. van. *De kruisdrager van Ulrum. Levensbeschrijving van Ds. H. de Cock* (Veenendaal: Kool, 1985, 139 blz., f19,90, ISBN 90 6423 361 6).
- Schelhaas, T. N., e.a. *De Afscheidenen van 1834 en hun nageslacht* (Kampen: J. H. Kok, Leusden: Algemeen secretariaat van der Gereformeerde Kerken in Nederland, 1984, 660 blz., f75,-, ISBN 90 242 3261 9).
- Smits, C. *De Afscheiding van 1834, V, Documenten uit het archief ds. H. P. Schölte, bewaard te Pella, Iowa, USA (vervolg)* (Dordrecht: J. P. van den Tol, 1982, 546 blz., f69,50, ISBN 90 6389 465 1).
- Smits, C. *De Afscheiding van 1834, VI, Het Réveil en ds. H. P. Schölte. Correspondentie* (Dordrecht: J. P. van den Tol, 1984, 366 blz., f69,50, ISBN 90 6389 466 x).
- Spijker, W. van 't. *Anthony Brummelkamp. Een terugblik op de Afscheiding* (Reformatische stemmen; Apeldoorn: Willem de Zwijgerstichting, 1984, 56 blz., f8,50, ISBN 90 6064 635 5).
- Veldman, H. *De Afscheiding van 1834* (Tijdspiegelreeks H; Groningen: De Vuurbaak, 1984, 32 blz., ISBN 90 6015 600 5).
- Vree, J. *De Groninger godgeleerden. De oorsprong en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)* (Dissertatie VU Amsterdam; Kampen: J. H. Kok, 1984, 367 blz., f65,-, ISBN 90 242 2658 9).
- Wesseling, J. *De Afscheiding van 1834 in Friesland, Iu, De classes Sexbierum (Franeker), Sneek en Tjalleberd (Heerenveen) van de Afscheiden kerken* (Groningen: De Vuurbaak, 1983, 438 blz., f49,50, ISBN 90 6015 557 2).
- Wesseling, J. *De Afscheiding van 1834 in Overijssel 1834-69, I, De classis Zwolle* (Groningen: De Vuurbaak, 1984, 299 blz., f47,50, ISBN 90 6015 609 9).
- Zijp, R. P., e.a. *Anderhalve eeuw Gereformeerden 1834-1984* (2de dr.; Utrecht: Stichting Het Catharijneconvent, 1984, 115 blz.).

Schematisch overzicht gereformeerde gezindte

Recensieartikel door

A. E. COHEN

van

Jan Bank, *Oorlogsverleden in Nederland* (Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de maatschappijgeschiedenis, in het bijzonder de overdracht van historische kennis via de massamedia, aan de Erasmus Universiteit Rotterdam op 27 oktober 1983; Baarn: Ambo, 1983, 32 blz., ISBN 90 263 0643 1); J. C. H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de Nederlandse geschiedenis sedert de middeleeuwen aan de Universiteit van Amsterdam op 12 december 1983; Bergen: Octavo, 1983, 31 blz., ISBN 90 70805 03 0).

Jan Bank aanvaardde op 27 oktober 1983 het ambt van buitengewoon hoogleraar in de maatschappijgeschiedenis, in het bijzonder de overdracht van historische kennis via de massamedia, aan de Erasmus Universiteit met een rede over 'de relatie tussen, de wisselwerking van wetenschappelijke geschiedschrijving en de media', en dat met betrekking tot de tweede wereldoorlog in Nederland. Op 12 december van hetzelfde jaar oreerde de Amsterdamse gewoon hoogleraar in de Nederlandse geschiedenis sedert de middeleeuwen over een verwant onderwerp. Het betrof ten dele dezelfde problematiek en benadering; vandaar de gezamenlijke bespreking. Er zijn overeenkomsten: beide sprekers begonnen met de constatering van overvloedige en blijvende belangstelling voor ons oorlogs- en bezettingsverleden; beiden gingen ze met beperkt resultaat na in hoeverre het bekende faseringsschema van Jan Romeins 'Spiegel Historiae' aangaande de geschiedschrijving over de Tachtigjarige Oorlog' ook voor hun materiaal hanteerbaar was. Verder verschillen hun teksten echter zo sterk van elkaar dat een gescheiden behandeling mij zinvoller voorkomt dan een gecombineerde.

Bank volgt, bij uitstek voor de momenten waarop de geschiedschrijving een stap voorwaarts maakte, de ontwikkeling van de publieke belangstelling en beoordeling zoals die vooral in persreacties tot uiting kwam. Hij constateert dankbaarheid voor de relatief geruststellende conclusies van de Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 over de militaire nederlaag in mei 1940 en over het Englandspiel; hij signaleert vervolgens zowel de duidelijkheid die de boeken van Sijes en Rüter over onderscheidenlijk de Februari- en de Spoorwegstaking verschaften, als de commotie die ze bij betrokkenen veroorzaakten; hij releveert de diepe indruk die Pressers *Ondergang* maakte en de legitimering die hierdoor achteraf de bezettingsactiviteiten van Weinreb leken te ontvangen. In de dan bereikte jaren zestig van deze eeuw deden een van eigen bezettingservaringen verschoond gebleven generatie, een kritischer stemming ten opzichte van het reeds overgeleverde, veelszins als cliché beoordeelde beeld, vooral van het verzet, en bovendien de televisie met de over ruim vijf jaren gespreide bezettingsserie van De Jong en Anstadt hun intrede. Deze elementen droegen bij tot onverzwakte voortgang van de belangstelling, zodat ook bij opgroeiende kinderen een ruime kennis van feiten aanwezig blijkt. Bank beschouwt, mij dunkt terecht, de epische behandeling van de stof, die wij vooral in het werk van